

چگونگی رمز‌گشایی از نشانه‌های کتاب‌ها و نویسندگان در نسخه‌های خطی

رسول عطایی^۱

چکیده

نگاشتن با قلم و دوات بر روی کاغذ و مشابه آن، محدودیت‌هایی را برای نویسندگان ایجاد می‌کرد. آنها تلاش می‌کردند تا بر برخی از این کاستی‌ها غلبه کنند. قراردادن نشانه‌های اختصاری برای شماری از واژگان، یکی از راه‌های مستنسخان برای غلبه بر کمبود کاغذ، دوات، قلم و فرصت بود. شناخت این علامت‌ها برای خوانش نسخه‌های خطی، ضروری است. برای کشف معنای این نشانه‌ها می‌توان از راه‌هایی بهره برد. نوشتار حاضر، بخشی از این راه‌ها را متناسب با عنوان کتاب‌ها و نویسندگان معرفی نموده و شماری از علامت‌ها را با تکیه بر کتاب «دلایل الاحکام» شناسایی کرده است. روش و محتوای این کار در مستنسخات قرآنی و حدیثی نیز کاربرد دارد.

واژگان کلیدی

رموز کتاب‌ها، علائم اختصاری نسخ خطی، نسخه‌خوانی، نسخه‌پژوهی، علوم قرآن و حدیث

درآمد

امروزه در کتابخانه‌های مختلف دنیا کتاب‌های بسیاری به‌صورت نسخه‌های خطی نگهداری می‌شود. کتاب‌های متعددی در حوزه علوم انسانی و به‌ویژه موضوعات قرآنی و حدیثی، هنوز خطی هستند. اهمیت متون کهن و نسخه‌های خطی، زمانی بیشتر جلوه می‌کند که توجه شود، بسیاری از علوم و دانش‌های امروزی، مرهون همین میراث گران‌بهای گذشتگان است. این میراث ارزشمند به علت نوع نگارش و شیوه‌های مورد استفاده در استنساخ نسخه‌های خطی، با آسیب‌های مختلفی همچون تصحیف، ناخوانایی و ... مواجه است. از این رو قرائت، تصحیح، مقابله و بازنشر این نگاشته‌ها به مهارت‌هایی نیاز دارد. یکی از این مهارت‌ها آشنایی با روش نویسندگان نسخه‌های خطی است.

۱. دانش‌آموخته سطح سه حوزه علمیه قم. (Taha.atee@yahoo.com)

همان گونه که امروزه در نویسندگی، روش نامه‌هایی وجود دارد و نویسندگان از آن پیروی می‌کنند، در گذشته نیز مستنسخان نسخه‌های خطی از شیوه‌هایی برای استنساخ، بهره می‌بردند. یکی از این روش‌ها استفاده از نشانه‌های کوتاه یا مخفف‌نگاری است. مستنسخان از برخی کتاب‌ها، افراد، موضوعات، قیدهای پرتکرار و ... به صورت کوتاه یاد می‌کردند تا از یادکرد کامل نام کتاب‌ها و نویسندگان مشهور بی‌نیاز شوند. آشنایی با این علائم اختصاری و کوتاه‌نگاری‌ها، قرائت نسخه‌های خطی را آسان می‌کند. این نگاه‌ها برخی از راه‌های کشف معنای علامت‌هایی را که به «عنوان کتاب» یا «نام نویسندگان» اشاره دارند، نشان می‌دهد. تکیه نوشتار کنونی بر کتاب دلائل الاحکام اثر مرحوم سید ابراهیم موسوی قزوینی (م ۱۲۶۲ق) است. نسخه خطی این کتاب فقهی بزرگ، در حال تحقیق بوده و هنوز چاپ نشده است. نگارنده در گروه تحقیق این اثر، فعال است.

الف) راهکارهای کشف رموز

پی بردن به معنای رمزهای استفاده شده در نسخه‌های خطی، خود، کاری روشمند است. شماری از راهکارهای کشف معنای نشانه‌های کوتاه، عبارت است از:

۱. بهره‌گیری از توضیحات نویسندگان

گاهی نویسندگان در مقدمه یا حاشیه کتاب خود، نشانه‌های خویش را به صورت منظم یا غیر منظم توضیح می‌دهند. مثلاً علامه مجلسی در مقدمه بحار الانوار فصلی را به این موضوع اختصاص داده و می‌نویسد:

الفصل الثالث في بيان الرموز التي وضعناها للكاتب المذكورة^۲

نمونه دیگر، کتاب «الوجيزة في علم الرجال» است که علامه مجلسی در مقدمه آن، علامت‌هایی را که برای توصیف راویان به کار برده، معنا می‌کند.^۳ محدث قمی نیز در کتاب «الفوائد الرضوية» می‌نویسد:

به جهت اختصار، رقم کردم از امل الآمل به «مل» و از صاحب آن شیخ اجل محدث ربانی، شیخ محمد بن الحسن الحرّ العاملي رحمة الله عليه «ح مل» و از خاتمه مستدرک «خک» و از تکمله «کمله» و از سلافة «فه» و از روضات «ضا» و گاهی به توسط «مل» یا غیر آن، از شیخ منتجب الدین علی بن عبید الله القمی روح الله روحه نقل می‌کنم و در آخر آن «م» رسم می‌نمایم و مرتب گردانیدم آن را به ترتیب حروف به مراعات اول و ثانی بر نهج مألوف.^۴

۲. ج ۱، ص ۴۶.

۳. ص ۶.

۴. ج ۱، ص ۱۵.

۲. توجّه به نام نویسنده در کنار رمز

گاهی، مستنسخ، نام نویسنده‌ای را که عنوان کتابش کوتاه‌نگاری شده، در کنار رمز می‌آورد. در این موارد، به آسانی می‌توان نام کتاب را تشخیص داد. مثلاً عبارت «وَعَنْ الطُّوسِي فِي يَب» نشان می‌دهد که مراد از (یب) کتاب «تهذیب الاحکام» است.^۵

۳. توجّه به نام کتاب در کنار رمز

گاهی مستنسخ، عنوان کتابی را که نام نویسنده‌اش کوتاه‌نگاری شده، در کنار رمز می‌آورد. در این موارد، به آسانی می‌توان نام نویسنده را تشخیص داد. مثلاً عبارت «عَنْ مَه فِي الْمُخْتَلَف» نشان می‌دهد که مراد از «مه» همان علامه حلی است زیرا کتاب «المختلف» نگاشته اوست.^۶

۴. استفاده از اسناد نوشتاری و نرم‌افزارها

گاهی کنار رمزها، عبارتی آمده که جست‌وجوی آن عبارت در نرم‌افزارها، عنوان کتاب و معنای رمز را روشن می‌کند. مثلاً در عبارت «وَعَنْ الشَّهِيدِ فِي (د) أَنَّهُ قَالَ: ...» با جست‌وجوی سخن نقل شده از شهید در نرم‌افزار مکتبه اهل البیت، روشن می‌شود که منظور از (د) کتاب «الدروس» شهید اول است.^۷

۵. دقت در سلسله سند روایات

گاهی با توجّه به زنجیره روایان می‌توان عنوان کتاب کوتاه‌نگاری شده را کشف کرد. مثلاً در عبارت «وَعَنْ (فِي) عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ» سند ذکر شده نشان می‌دهد که منظور از (فِي) کتاب «الکافی» است.^۸

۶. توجّه به رابطه استاد و شاگردی

گاهی با توجّه به رابطه استاد و شاگردی میان نویسندگان می‌توان عنوان کتاب آنها را کشف کرد. مثلاً در عبارت «وَعَنْ الشَّيْخِ فِي الْخِلَافِ وَ أَسْتَاذِهِ فِي (صَار)» با توجّه به اینکه شیخ طوسی مورد اشاره قرار گرفته و یکی از استادان ایشان، سید مرتضی است، رمز «صار» بیانگر کتاب «الاتصار» نوشته سید مرتضی است؛ زیرا تنها کتابی که از استادان شیخ طوسی مشتمل بر تعبیر «صار» باشد، همین است.

۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۶. همان.

۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.

۷. توجه به موضوع عبارت ذکر شده در نسخه

گاهی می‌توان با توجه به موضوع متن نسخه، عنوان کتاب را تشخیص داد. مثلاً در عبارت «و فی روایتی عن (یب) عن ابي بصير عن ابي عبد الله عليه السلام انه قال: ...» موضوع متن، یک حدیث است؛ در بین کتاب‌های حدیثی، تنها منبعی که کاربری علامت (یب) برای آن مشهور شده، «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی است.

همه علامت‌های یادشده، در همه کاربردهایشان راهکار تشخیص واحدی ندارند. معنای یک علامت را در کاربردهای مختلف، با روش‌های متفاوتی می‌توان تشخیص داد. گاهی در یک موضع از طریق نام نویسنده و در موضعی دیگر از طریق قرائن دیگر، معنای یک علامت واحد شناسایی می‌شود. بنابراین تسلط بر همه راه‌های تشخیص که بسی بیشتر از نگاشته‌های این مقاله است، برای تسلط بر علائم اختصاری ضروری است.

ب) نمونه‌های علائم اختصاری دال بر منابع

این بخش به نمونه‌هایی از کوتاه‌نگاری عناوین کتاب‌ها و معنای آن اختصاص دارد. این علامت‌ها در بسیاری از نسخه‌های خطی دیگر نیز به معنایی است که در ادامه از آن یاد می‌شود.

یادخدا فکاخره

نمونه اول:

نشانه «خیره» به معنای کتاب «ذخیره المعاد فی شرح ارشاد الازهان» نوشته محقق سبزواری است.^۹

کما حدیثه

مورد دوم:

نشانه «د» به معنای کتاب «ارشاد الازهان» علامه حلی است.^{۱۰}

فی حدیثه

مورد سوم:

نشانه «رک» به معنای کتاب «مدارک الاحکام» سید محمد بن علی موسوی عاملی است.^{۱۱}

عن المعاد کما عنی

مورد چهارم:

۹. همان.

۱۰. همان.

۱۱. همان.

نشانه «س» به معنای کتاب «الدروس الشرعية» شهید اول است.^{۱۲}

مورد پنجم:

نشانه «صد العلیة» به معنای کتاب «المقاصد العلیة» شهید ثانی است.^{۱۳}

مورد ششم:

نشانه «ط» به معنای کتاب «المبسوط» شیخ طوسی است.^{۱۴}

مورد هفتم:

نشانه «فی» به معنای کتاب «الكافی» مرحوم کلینی است.^{۱۵}

مورد هشتم:

نشانه «ف» به معنای کتاب «الخلاص» شیخ طوسی است.^{۱۶}

مورد نهم:

نشانه «فع» به معنای کتاب «ایضاح النافع» شیخ ابراهیم قطیفی است. همچنین گاهی به معنی

کتاب «المختصر النافع» محقق حلی است.^{۱۷}

مورد دهم:

نشانه «کره» به معنای کتاب «تذکره الفقهاء» علامه حلی است.^{۱۸}

چگونگی رمزگشایی از نشانه‌های کتاب‌ها و نویسندگان در نسخه‌های خطی

۱۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۱۴. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۱۶. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۷. همان.

۱۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

مذهب اصحابك في ذلك

مورد یازدهم:

نشانه «لك» به معنای کتاب «مسالك الافهام» شهید ثانی است.^{۱۹}

لف الاما لجما لثهد

مورد دوازدهم:

نشانه «لف» به معنای کتاب «مختلف الشیعة» علامه حلی است.^{۲۰}

رنية ومبدالها

مورد سیزدهم:

نشانه «نية» به معنای کتاب «الغنية» ابن زهرة است.^{۲۱}

خلدنا بايهم اجماع

مورد چهاردهم:

نشانه «هی» به معنای کتاب «منتهی المطلب» علامه حلی است.^{۲۲}

مخالفا ب

مورد پانزدهم:

نشانه «یر» به معنای کتاب «تحریر الاحکام» علامه حلی است.^{۲۳}

موضعین متسا

مورد شانزدهم:

نشانه «یب» به معنای کتاب «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی است. گاهی در منابع متأخر به معنی

«تهذیب الاصول» محقق سبزواری نیز به کار می‌رود.^{۲۴}

موضع متسا

مورد هفدهم:

۱۹. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۰. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۲۱. همان.

۲۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۲۴. همان.

نشانه «یه» به معنای کتاب «النّهایة» شیخ طوسی است. گاهی نیز به کتاب «الفقیه» و «الغنیة» اشاره دارد.^{۲۵}

مورد هجدهم: **خاصة کوری**

نشانه «کری» به معنای کتاب «ذکری الشیعة» شهید اول است.^{۳۶}

مورد نوزدهم: **صیح بنی عد**

نشانه «عد» به معنای کتاب «قواعد الاحکام» علامه حلی است.^{۳۷}

مورد بیستم: **بناکافضه**

نشانه «ضة» به معنای کتاب «الروضة البهیة» شهید ثانی است.^{۳۸}

نتیجه

نگارندگان نسخه‌های خطی برای سرعت بخشی به نگارش و کاهش مصرف کاغذ و جوهر، برای برخی واژگان از جمله عنوان کتاب‌های مشهور، نشانه‌های اختصاری وضع کردند. شناخت این نشانه‌ها زمینه نسخه‌خوانی درست است. راه‌هایی برای رمزگشایی از این نشانه‌ها وجود دارد که بهره‌گیری از توضیحات نویسنده، توجه به نام نویسنده در کنار رمز، توجه به نام کتاب در کنار رمز، استفاده از نرم افزارها، دقت در سلسله سند روایات، توجه به رابطه استاد و شاگردی و توجه به موضوع عبارت ذکر شده در نسخه، برخی از این راهکارهاست. شایان ذکر است، همیشه علائم اختصاری، مشتمل بر یک یا چند حرف به هم چسبیده از حروف عنوان اصلی هستند.

منابع

۱. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
۲. الفوائد الرضویة، حاج شیخ عباس قمی، قم، بوستان کتاب، اول، ۱۳۸۵ش.
۳. الوجیزة فی علم الرجال، محمد باقر مجلسی، تهران، وزارت ارشاد، اول، ۱۴۲۰ق.
۴. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی شماره ۳۲۷، کتابخانه حضرت شاهچراغ علیه السلام، شیراز.
۵. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.

۲۵. همان.

۲۶. همان.

۲۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۸. همان.